03

ТҮРКІТАНУ ҒЫЛЫМЫ / №3 ДӘРІС

Түркітану ғылымының қалыптасуы мен дамуы

Көне жазба ескерткіштерден цифрлық платформаларға дейін

Дәріскер: ф.ғ.д., профессор
Авакова Раушангул Амирдиновна

Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері

ДӘРІСТІҢ МАҚСАТЫ

Түркітану ғылымының тарихи эволюциясын төрт кезең бойынша түсіндіру, негізгі ғалымдардың еңбектері мен заманауи цифрлық зерттеу бағыттарын жүйелеу.

ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІ

01 Даму тарихының төрт кезеңін анықтайды.

02 Негізгі жазба мұралар мен ғалымдарды сипаттайды.

03 Академиялық және ұлттық мектептерді салыстырады.

04 Цифрлық түркологияның қазіргі құралдарын түсіндіреді.

Түркітанудың тарихи эволюциясы

Бастапқы және дәстүрлі

Академиялық және классикалық

Ұлттық ғылыми мектептер

Цифрлық түркітану

I — **Көне дәуір – XIX ғ. ортасы**

Алғашқы сөздіктер мен деректер

II — **XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы**

Дешифрлеу, салыстыру

III — **XX ғасыр**

Институттар мен ғылыми мектептер

IV — **XXI ғасыр – қазіргі кезең**

Корпус, NLP, тілдік модельдер

Ғылыми өзгеріс: тілдік деректерді жинау → жүйелеу → институционалдандыру → цифрлық талдау.

Бастапқы және дәстүрлі кезең

КЕЗЕҢНІҢ БАСТЫ СИПАТЫ

Түркі тілдері, фольклоры және этнографиясы туралы алғашқы лингвистикалық әрі сипаттамалық деректердің жинақталуы.

ДЕРЕК КӨЗДЕРІ

1. **Көне жазбалар** — Түркі халықтарының ертедегі жазба куәліктері
2. **Ортағасырлық мұра** — Лексикографиялық және филологиялық еңбектер
3. **XVII–XVIII ғасырлар** — Саяхатшылар мен зерттеушілер деректері

Ерте кезеңдегі материалдар кейінгі жүйелі түркітанулық зерттеулерге деректік негіз берді.

Ортағасырлық жазба ескерткіштер

МАХМҰД ҚАШҚАРИ

«Диуани лұғат ат-түрк» (1072–1074)

Түркі тілдерін салыстыруға негіз болған сөздік.

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН

«Құтадғу білік»

Түркі дүниетанымын бейнелейтін әдеби-дидактикалық мұра.

ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ДӘСТҮРІ

«Codex Cumanicus»

Ортағасырлық қыпшақ тілінің маңызды ескерткіші.

ШАҒАТАЙ ЖАЗБА ДӘСТҮРІ

Шағатай дәуірінің мұрасы

Тарихи тілдік және әдеби қолданыстың дереккөзі.

Ескерткіштерді зерттеуде мәтіннің дәуірі, тілі, жанры мен тарихи контексті қатар қарастырылады.

Алғашқы еуропалық және ресейлік зерттеушілер

Түркі халықтарының тілдері мен этнографиясын сипаттауға арналған алғашқы жүйелеу жұмыстары

01

В. Страленберг

Тілдік және этнографиялық мәліметтерді жинау

02

Г. Ф. Миллер

Тарихи-этнографиялық материалдарды сипаттау

03

П. С. Паллас

Халықтар мен тілдер туралы деректерді топтастыру

Бұл еңбектер кейінгі салыстырмалы-тарихи тіл біліміне қажетті материалдың қорын кеңейтті.

Академиялық қалыптасу және классикалық кезең

ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Түркітану дербес академиялық пән ретінде орнығып, көне мәтіндерді оқу, аудару және түркі тілдерін салыстыру ғылымның жетекші бағыттарына айналды.

ҒЫЛЫМИ БЕЛЕСТЕР

1893 жыл	Көне түркі руникасының дешифрленуі
Сөздік жасау	В. Радловтың іргелі салыстырмалы еңбектері
Ғылыми теория	Салыстырмалы-тарихи тіл білімі мен алтайтану

1893 жыл — ғылыми түркітанудың бетбұрысы

1893

Руникалық жазуды оқудың кілті

01

Вильгельм Томсен

Көне түркі руникалық жазуының кілтін тапты.

02

Василий Радлов

Мәтіндерді оқу мен аудару жұмыстарын дамытты.

Дәріс мәтінінде бұл оқиға классикалық түркітану дамуының шешуші белесі ретінде берілген.

Салыстырмалы-тарихи тіл білімі

01

Василий Радлов

«Опыт словаря тюркских наречий» – түркі тілдерінің сөздік қорын жүйелі салыстыруға үлес қосқан іргелі еңбек.

02

Тілдік салыстыру

Тарихи лексика, фонетика және тілдік ерекшеліктердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талдау.

03

Алтайтану теориясы

Г. Рамстедт пен Н. Поппе еңбектері негізінде қалыптасқан зерттеу бағыты.

Алтайтану – ғылым тарихында қарастырылатын теориялық бағыт, тіл туыстығын анықтау бөлек дәлелдеуді қажет етеді.

Институционалдану және ұлттық ғылыми мектептер

КЕЗЕҢНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Ғылыми институттар құрылып, түркі тілдерінің жүйесін зерттеу кеңейіп, әр елде дербес ұлттық түркітану мектептері орнықты.

НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР

Фонетика	Дыбыстық жүйе мен заңдылықтарды анықтау
Морфология	Сөз тұлғалары мен грамматикалық категориялар
Синтаксис	Сөйлем құрылысының ерекшеліктері
Ұлттық мектептер	Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Татарстан, Түркия

Негізгі өзгеріс: түркітанулық зерттеу тұрақты академиялық мекемелер мен мектептер аясында дамыды.

Түркі тілдерін жүйелі зерттеген ғалымдар

Тілдік жүйені сипаттау мен салыстырмалы талдауды дамытқан зерттеушілер

01

Н. Дмитриев

Түркі тілдерінің жүйелі зерттелуі

02

Э. Тенишев

Тілдік деректер мен зерттеу дәстүрі

03

А. Щербак

Салыстырмалы лингвистикалық зерттеулер

04

Н. Баскаков

Түркі тілдерінің жіктелуі мен сипатталуы

Көрсетілген ғалымдар №3 дәрістегі академиялық зерттеу бағытына сәйкес іріктелді.

Қазақстандық түркітану мектебінің өкілдері

Қазақ тілінің құрылымы мен тарихи-мәдени мұрасын зерттеуге үлес қосқан ғалымдар

01 Құдайберген Жұбанов

02 Сәрсен Аманжолов

03 Ісмет Кеңесбаев

04 Нығмет Сауранбаев

05 Әлкей Марғұлан

06 Ғайнетдин Мусабаев

Ұлттық мектептердің қалыптасуы түркітануды жергілікті тілдік және тарихи деректермен толықтырды.

Мәдени және тілдік байланыстарды зерттеу

ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВ

«Аз и Я»

1975 жыл

Дәрісте аталған тарихи еңбек

ДӘРІС МАТЕРИАЛЫНДАҒЫ ТҮСІНДІРУ

«Аз и Я» еңбегі славян-түркі мәдени және тілдік байланыстарына өзгеше көзқарас ұсынған туынды ретінде аталады. Бұл мысал түркітанудың тіл тарихы мен мәдениетаралық талдауға да қатысты екенін көрсетеді.

Негіз: №3 дәріс, 1–2-б.

Заманауи түркітану және халықаралық ықпалдастық

БІРЛЕСКЕН ҰЙЫМДАР

Түркі академиясы

Ортақ ғылыми-зерттеу бастамалары

ТҮРКСОЙ

Түркі мәдени мұрасын ілгерілету

Түркі мемлекеттері ұйымы

Мемлекетаралық ынтымақтастық

ҒЫЛЫМИ ОРТАЛЫҚТАР

Түркия	Түркітанулық ғылыми мектептер
Германия	Turfanforschung зерттеу бағыты
Халықаралық орта	Австрия, АҚШ, Жапония және басқа елдер

Дәрістегі басты ой: заманауи түркология халықаралық академиялық байланыстар арқылы кеңейіп келеді.

Цифрлық түркология: мұраны сақтау және талдау

01

Жазбаларды цифрландыру

Руникалық ескерткіштер мен ортағасырлық қолжазбалардың электронды нұсқаларын жасау.

02

Юникод стандарттары

Түркі жазбаларын стандартталған таңбалар жүйесі арқылы ұсыну.

03

Ұлттық электронды корпустар

Іздеу, жиілік есептеу және тілдік салыстыруға қолайлы мәтіндік қор құру.

04

Мәтінді автоматты өңдеу

Тілдік материалды сандық құралдармен талдау және өңдеу.

Цифрлық әдістер тарихи деректерді сақтаумен қатар оларды ғылыми іздеу және талдау мүмкіндігін кеңейтеді.

Түркі тілдері және жасанды интеллект

БАСЫМ МІНДЕТ

Түркі тілдерінің құрылымдық ерекшеліктерін цифрлық технологиялар мен тілдік модельдерге бейімдеу.

NLP	Табиғи тілді өңдеу: мәтінді автоматты талдау
LLM	Үлкен тілдік модельдерге түркі тілін енгізу
Корпустық деректер	Жасанды интеллект үшін сапалы тілдік база

Дәріс мәтінінде NLP және LLM цифрлық түркологияның жаңа бағыттары ретінде көрсетілген.

Қорытынды: ғылыми сабақтастық пен жаңару

I

Деректік негіз

Көне және ортағасырлық мұралар түркітанудың алғашқы ғылыми базасын қалыптастырды.

II

Академиялық даму

XIX–XX ғасырлар тоғысындағы зерттеулер пәннің ғылыми мәртебесін күшейтті.

III

Ғылыми мектептер

XX ғасырда институттар мен ұлттық зерттеу дәстүрлері қалыптасты.

IV

Цифрлық болашақ

Корпустар, NLP және тілдік модельдер зерттеу көкжиегін кеңейтуде.

Негізгі идея: түркітану тарихи дерекке сүйене отырып, жаңа академиялық және цифрлық әдістермен дамиды.

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

01 Түркітану ғылымының дамуы қандай төрт кезеңге бөлінеді?

02 Махмұд Қашқаридың еңбегінің түркітану тарихындағы орны қандай?

03 1893 жылғы ғылыми жаңалық кімдермен байланысты?

04 XX ғасырдағы ұлттық ғылыми мектептердің басты ерекшелігі неде?

05 Қазақстандық түркітануға үлес қосқан ғалымдарды атаңыз.

06 Цифрлық корпус, NLP және LLM түркітануға қандай мүмкіндік береді?

Талқылау: төрт кезеңнің айырмашылығын зерттеу нысаны, әдісі және нәтижесі арқылы түсіндіріңіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

ДӘРІСТІҢ НЕГІЗІ

«№3 дәріс. Түркітану ғылымының қалыптасуы мен дамуы». Оқу материалы, 2 бет.

1. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в СССР. Дооктябрьский и советский периоды. – Москва: Наука, 1972. – 271 с.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. – Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.
3. Аманжолов А.С. Қазақ түркітануының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 192 б.

Пайдаланылған әдебиеттер

4 Баскаков Н.А. Тюркские языки. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 246 с.

5 Сыздықов Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV–XIX ғғ.). – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.